УДК 349.2:94(477) «1917/1918»

Г. В. ТЕРЕЛА

Галина Василівна Терела, *кандидат історичних наук, доцент ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»*

СИСТЕМА ОРГАНІВ НАГЛЯДУ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ РОБІТНИЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У сучасних перехідних умовах до ринкових відносин, ускладнених фінансово-економічною кризою, та відповідної недосконалості правового захисту працюючих, забезпечення додержання приписів норм трудового законодавства в Україні вимагає, з-поміж іншого, належного функціонування державних органів нагляду і контролю. Незважаючи на значну кількість та розгалуженість останніх у сучасній Україні, ефективність їх діяльності залишає бажати кращого. Невипадково упродовж років незалежності постійно відбувалися спроби їх реорганізації з метою удосконалення та наближення до міжнародних стандартів діяльності. Утім, щоб створити оптимально ефективну систему органів нагляду і контролю та закріпити її на законодавчому рівні, видається необхідним не лише вивчення зарубіжного досвіду та міжнародних стандартів, а й звернення до вітчизняної історії її організаційно-правового забезпечення.

З цієї точки зору вагомий інтерес викликає досвід вирішення питання нагляду за додержанням робітничого законодавства за доби Української Центральної Ради (далі – УЦР). Актуальність зумовлюється також відсутністю відповідних наукових розробок. Окремі питання привертали увагу учених-істориків О. П. Реєнта, Б. І. Андрусишина, П. П. Гай-Нижника, І. М. Лебедєвої, дослідника історії трудових правовідносин О. М. Олійника.

Метою статті є історико-правовий аналіз функціонування органів нагляду за додержанням законодавства про працю за часів Української Центральної Ради, а також дослідження законопроектної діяльності уряду щодо реформування останніх.

Процес формування системи органів державного управління за часів Центральної Ради можна умовно поділити на три етапи, які безпосередньо пов'язані з перебігом набуття Україною державності: автономістський (15 червня – 7 листопада 1917 р.), федералістський (7 листопада 1917 р. – 9 січня 1918 р.) та самостійницький (9 січня – 29 квітня 1918 р.)[1]. Відповідно розглядати процес становлення органів нагляду і контролю за додержанням трудового законодавства як складову формування державного апарату видається доцільним через призму названих трьох етапів.

Під час першого періоду, будучи зв'язаною угодами з Тимчасовим урядом, Центральна Рада не здійснила самостійних кроків у врегулюванні трудових відносин. Перші два склади уряду УНР навіть не включали до свого складу Генерального секретаріату праці, що не сприяло налагодженню роботи у сфері трудових відносин, у тому числі і щодо здійснення нагляду за додержанням робітничого законодавства. Автономістський період УЦР позначився продовженням функціонування діючих відповідно до законодавства царської Росії та Тимчасового уряду органів нагляду за додержанням робітничого законодавства, а саме: присутствій по фабричних і гірничо-заводських справах та фабричних інспекцій, оскільки їх діяльність Тимчасовим урядом не припинялась. Окрім того, 5 травня 1917 р. Тимчасовим урядом було засновано Міністерство праці, одним із шести відділів якого став відділ охорони праці. Постановою Тимчасового уряду від 11 липня 1917 р. тимчасово запроваджувався інститут місцевих комісарів праці − на період до створення Міністерством праці власних місцевих органів, якими мали стати інспекції праці.

На комісарів покладався, зокрема, обов'язок здійснювати «загальний догляд за виконанням законів про охорону праці та страхування (забезпечення) робітників»[2]. Згідно з п. 7 постанови до участі в нагляді за виконанням законів про охорону праці комісари мали право залучати представників профспілкових робітничих організацій. При комісарах могли організовуватись також комісії (комітети) та наради як з представників місцевих робітничих організацій, так і на засадах рівного представництва від робітників та підприємців. Тим самим Тимчасовий уряд намагався забезпечити певну рівновагу між працівниками та роботодавцями, маючи на меті не допустити розгортання революційного руху.

Район діяльності кожного комісара визначався міністром праці. Залежно від рівня промислового розвитку району комісари поділялися на три розряди: комісари першого розряду прирівнювались до краєвих фабричних, другого – до старших фабричних, і третього – до дільничних фабричних інспекторів.

На території України було утворено два обласні комісаріати праці − окремо для Донбасу та для іншої частини України. Вони забезпечувалися виконавчим апаратом: помічниками і канцелярією.

Як зазначав у доповідній записці Міністерству праці УНР від 31 грудня 1917 р. комісар праці міста Одеси, він був призначений на посаду наприкінці липня 1917 р. за результатами обрання «революційними демократичними організаціями міста Одеси» та забезпечив організацію комісаріату праці з 8 серпня того ж року[3]. Однак формування особового складу комісаріату затримувалося внаслідок відсутності бажання у

© Г. В. Терела, 2015

«відповідальних діячів» зайняти відповідні посади як «… із страху втратити свою популярність» з огляду на зміни настроїв населення, так і через тимчасовий характер інституту комісаріату праці[4]. Так, лише наприкінці жовтня 1917 р. вдалося організувати відділення комісаріату в місті Миколаєві на чолі з В. С. Кузнєцовим − заступником голови Ради професійних спілок.

Утім, не зважаючи на складні організаційні умови, діловодство Одеського комісаріату праці, за словами його очільника, було налагоджено на достатньому рівні: кількість вихідної документації перевищувала 1100 одиниць, не рахуючи циркулярів, а кількість вхідної − 750. При комісаріаті було створено постійно діючу комісію для ознайомлення з чинним законодавством та розгляду «законопроектів з питань соціального законодавства», які надходили з Міністерства праці[5].

Аналізуючи діяльність комісаріату, його очільник звертав увагу на такі особливості: по-перше, центральною проблемою у конфліктах між працівниками і підприємцями було питання заробітної плати, а уже наступне місце займали питання «правового характеру, а саме: наймання і звільнення робітників, оплата членів робітничих комітетів та різного роду делегатів»[6]. По-друге, комісар праці відзначав тенденцію анархізму серед робітників, викликану перемогою більшовиків, що відображалась у таких «звичайних способах» боротьби, як «погрози безпосередніми діями», що все частіше застосовувалися. Водночас серед робітників зростала кількість розчарованих у можливості вирішити справи через профспілкові спілки, у зв'язку з чим істотно збільшилася кількість звернень до комісаріату, а також до фабричних інспекторів з окремими приватними конфліктами та справами. Не маючи чітко визначених законом прав щодо застосування стягнень, комісар направляв таких осіб до фабричних інспекторів, діяльність яких продовжувала проводитися відповідно до законодавства царської Росії.

Оскільки на той час в Одесі паралельно діяла Рада робітничих депутатів та створений при ній відділ праці, комісар відзначав той факт, що співробітники останнього намагалися передати усі справи щодо конфліктів між працівниками і підприємцями іншим організаціям для вирішення, залишаючи за собою лише справи, що торкалися значної кількості робітників, зрідка приймаючи на себе роль «судового пристава» з приведення до виконання рішення примирної камери у випадку відмови підприємців виконувати рішення останньої.

На практиці складалося так, що найбільш ефективними органами у сфері нагляду за додержанням робітничого законодавства упродовж усього періоду правління Центральної Ради продовжували залишатися фабричні інспекції. Причиною чого можна вважати той факт, що діяльність фабричних інспекцій була налагодженою на українських землях з кінця XIX ст., за входження до складу Російської імперії, та не була припиненою Тимчасовим урядом.

3 листопада 1917 р. уряд Центральної Ради у декларації «Від Генерального Секретаріату України» ультимативно підпорядкував собі всі державні та адміністративні служби і фактично оголосив себе єдиною і вищою виконавчою владою. Державні службовці Тимчасового уряду на території України оголошувалися службовцями, підпорядкованими Генеральному секретаріатові. При цьому відповідне законодавство й нормативні акти щодо принципів роботи, прав і обов'язків службовців, які існували за часів Тимчасового уряду, за відсутності відповідних розроблених Центральною Радою, набували офіційного визнання[7]. Пізніше це було узаконено відповідними правовими актами. 7 листопада 1917 р. Центральна Рада III Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки як федеративної складової республіки Росія.

Упродовж другого (федералістського) етапу, коли почалося формування власної системи українських органів влади, у сфері відносин нагляду за додержанням робітничого законодавства такі зміни торкнулися лише центральних органів на рівні Генерального секретаріату праці та Генерального секретаріату торгу і промисловості, очільники яких вбачали за доцільне пристосувати до нових умов місцеві органи, що діяли в Росії після Лютневої революції. З початком другого етапу секретаріати отримали статус центральних органів виконавчої влади УНР, і процес їх організації значно оптимізувався. При цьому у принципах формування системи генеральних секретаріатів та російських міністерств було багато спільного. Це пояснювалося поміркованістю лідерів УЦР у своїх національно-державних домаганнях, які на той час не передбачали кардинальних змін у системі державного управління УНР[8].

Питання чинності правових актів, виданих до проголошення УНР, було урегульоване у Законі, ухваленому УЦР 25 листопада 1917 р., відповідно до якого всі закони і постанови, які діяли на території УНР до 27 жовтня 1917 р. (тобто всі юридичні акти російського центрального уряду, що діяли до більшовицького перевороту), якщо вони не були змінені та не відмінені універсалами, законами і постановами УЦР, лишалися чинними й надалі уже як закони і постанови УНР[9].

25 листопада 1917 р. генеральний секретар торгу і промисловості В. О. Голубович повідомляв в обіжнику № 148 фабричних інспекторів про необхідність прибути 18 грудня 1917 р. на з'їзд старших фабричних інспекторів України, на який виносилися для розгляду такі питання: 1) сучасне становище фабричної інспекції; 2) відносини до центрального Російського уряду і до Петроградського міністерства торгу і промисловості; 3) взаємовідносини з Міністерством праці; 4) організація фабричної інспекції на Україні та її взаємовідносини з Генеральним секретарством торгу і промисловості; 5) обчислення видатків на утримання фабричної інспекції на 1918 рік. В. О. Голубович просив також надати списки службовців із зазначенням розміру їх зарплати та відомості про наявні вільні вакансії, плануючи тим самим налагодити подальшу діяльність інспекторів[10].

Із проголошенням 9 січня 1918 р. IV Універсалу, що започаткував самостійницький етап розвитку УНР, Генеральний секретаріат було перетворено на Раду Народних міністрів (далі – РНМ).

Показовим для визначення характеру діяльності фабричних інспекцій упродовж самостійницького етапу розвитку державницьких інституцій Центральної Ради можна назвати циркуляр директора фабрично-заводського департаменту Міністерства торгівлі і промисловості від 1 квітня 1918 р. № 92/94, у якому старшим фабричним інспекторам роз'яснювався новий порядок взаємовідносин із вищими органами державного управління. Зокрема, у циркулярі повідомлялося про те, що: а) фабрична інспекція України знаходиться у підпорядкуванні Фабрично-заводського департаменту, який замінив Відділ промисловості Російського міністерства торгу і промисловості; б) посада окружного фабричного інспектора в межах Української Республіки замінена посадою Головного на Україні фабричного інспектора, права і обов'язки якого повинні будуть визначатися «відповідним законом, наказами та інструкціями»; в) старші фабричні інспектори повинні були звернення до Фабрично-заводського департаменту або ж до департаментів Міністерства праці (до створення інспекцій праці) надсилати через головного фабричного інспектора[11].

Відтак, система наглядових органів тільки дещо видозмінювалася відповідно до усталених традицій діяльності фабричних інспекцій, із незначними революційними змінами у назвах, але без суттєвих змін принципів організації праці.

Створений наприкінці березня 1918 р. Департамент охорони праці Міністерства праці у обіжнику № 1 повідомляв фабричних інспекторів про те, що до прийняття закону про інспекцію праці за ними зберігаються обов'язки стосовно здійснення нагляду за додержанням робітничого законодавства згідно з параграфом 34 розділу першого «Статуту про промислову працю», а також постанов Тимчасового уряду, затверджених Центральною Радою 25 листопада 1917 року[12]. При цьому Департамент праці звертав особливу увагу на необхідність виконання Закону «Про восьмигодинний робочий день», ухваленого Центральною Радою 25 січня 1918 року. Варто зазначити, що попри свою назву вказаний закон регулював не лише робочий час, а й торкався питань охорони праці.

У майбутньому Закон передбачав створення національної Головної ради праці, яка мала замінити Головне присутствіє по фабричних та гірничо-заводських справах у м. Києві, про що йшлося у примітці 1 до ст. 4. Очікувалося, що засади її діяльності будуть окремо розроблені та прийняті одночасно із ухваленням Закону про інспекцію праці. Однак певні повноваження у сфері охорони праці покладалися на майбутню Головну Раду праці уже вказаним Законом. Так, остання повинна була визначати перелік підприємств із безперервним графіком роботи (ст. 12 Закону), шкідливі фактори виробництва та відповідні підстави скорочення робочого часу (п. «в» ст. 10, ст. 15), особливу тривалість перерв (ст. 9), видавати постанови щодо особливостей застосування робочого часу «задля задоволення громадських справ» (ст. 14)[13].

Залишаючи функціонування діючих за законодавством царської Росії та Тимчасового уряду наглядових органів, урядовці Міністерства праці УНР почали працювати над розробкою власної законодавчої бази їх реформування. Основну роль у розробці відповідних законопроектів відігравав Департамент охорони праці. Одним із перших кроків його діяльності стала підготовка законопроектів про інспекції праці та про головну і районні ради праці, які відповідно повинні були замінити фабричні інспекції й місцевих комісарів та Головне і місцеві присутствія по фабричних і гірничо-заводських справах[14].

Так, відповідно до законопроекту «Про Головну раду праці» остання створювалася при Міністерстві праці під головуванням міністра або його заступника «…для об'єднання діяльності установ, які спостерігають за виконанням діючого законодавства про працю і для вироблення законодавчих приписів з питань охорони праці»[15]. До складу Головної Ради мали входити на засадах паритету по 18 представників від робітників та підприємців (обиралися відповідними Всеукраїнськими товариствами на два роки із щорічним переобранням половини складу), одного представника місцевої промислової палати (обирався загальними зборами палати на один рік) і одного представника Міністерства праці (призначався міністром праці).

Окремо було розроблено законопроект «Про районні палати праці», згідно з яким метою останніх стало «…спостереження на місцях за виконанням діючого законодавства про працю»[16]. Склад районних палат формувався також на паритетних засадах дещо за меншого кількісного представництва, а саме із дванадцяти представників від працівників та підприємців.

Поруч із принципами паритету та виборності до організаційно-правових засад діяльності як Головної ради, так і районних палат праці можна віднести принцип спеціалізації та принцип фаховості, оскільки законопроектами передбачалося створення секцій за видами промисловості і за різними галузями охорони праці. До участі в роботі ради, палат та секцій могли запрошуватися «знаючі особи» з правом дорадчого голосу.

Відповідно до проекту Закону «Про інспекцію праці» остання передбачалася як місцевий орган Міністерства праці, який повинен був замінити фабричні інспекції. Метою діяльності інспекцій, як визначав це параграф 1 законопроекту, було передусім здійснення «догляду за виконанням законів і приписів про працюючих в усіх галузях найманої праці, в усіх її формах та проявах», тим самим планувалося розширити сферу нагляду[17].

Варто зазначити, що державні діячі Центральної Ради по суті продовжили розвивати напрацювання щодо нових організаційно-правових засад нагляду за додержанням робітничого законодавства, які були розпочаті урядовцями Тимчасового уряду. Так, 13 вересня 1917 р. в особливому паритетному комітеті Тимчасового уряду обговорювалося питання про необхідність розробки та прийняття закону, який би врегулював нові підходи до здійснення нагляду за додержанням робітничого законодавства. Залишаючи за державою встановлення правових засад діяльності наглядових органів, учасники наради вважали за доцільне запровадити «початки самоврядування» в інститут нагляду «…не шляхом передачі його земствам чи на місцях, але шляхом притягнення до участі в догляді представників заінтересованих сторін»[18].

На жаль, як напрацювання Тимчасового уряду, так і Центральної Ради не привели до прийняття відповідних законів. 27 квітня 1918 р. Департамент законодавчих внесень Міністерства праці УНР повідомляв директорів департаментів про те, що в понеділок, 29 квітня 1918 р. має відбутися нарада по розгляду законопроектів, зокрема «Про Головну раду праці» та «Про районну раду праці»[19]. Однак 29 квітня став останнім днем діяльності УЦР. Відтак закони так і не були прийняті.

Отже, упродовж усього періоду існування УЦР продовжували діяти такі органи нагляду за додержанням робітничого законодавства, як діючі з часів Російської імперії фабричні інспекції, Присутствія по фабричних та гірничо-заводських справах, та створені відповідно до постанови Тимчасового уряду комісари праці. Упродовж автономістського періоду існування Центральна Рада не проводила самостійної політики у врегулюванні трудових відносин. Федералістський етап позначився формуванням системи українських органів влади, однак у сфері трудових відносин такі зміни торкнулися лише центральних органів на рівні Генерального секретаріату праці та Генерального секретаріату торгу і промисловості. Останні отримали статус центральних органів виконавчої влади та вбачали за можливе пристосувати до нових умов усе ті ж фабричні інспекції та місцеві комісаріати. Навіть під час самостійницького етапу система наглядових органів тільки дещо видозмінювалася відповідно до усталених традицій їх попередньої діяльності.

Водночас останній період позначився початком формуванням власної законодавчої бази у сфері трудових відносин (Закон «Про восьмигодинний робочий день») та активною законопроектною діяльністю. Утім власної дієвої системи наглядових органів у сфері найманої праці із залученням до її діяльності представників обох сторін трудових правовідносин очільникам УЦР так і не вдалося створити. Хоча ефективне реформування державних органів у цьому напрямі, запровадження нових форм та методів нагляду і контролю могло б послугувати врегулюванню соціально-трудових відносин. У результаті працівники в своїй більшості стали підтримувати більш радикальні більшовицькі лозунги про встановлення суцільного контролю на виробництві. Підприємці перестали підтримувати Центральну Раду та зробили ставку на консервативні сили, очолювані П. Скоропадським. Неспроможність досягнути соціального миру, одним із інструментів якого могли стати паритетні органи нагляду і контролю за додержанням робітничого законодавства, стала однією із причин падіння Української Народної Республіки.

---

[1] *Гай-Нижник П.* Інститут місцевих комісарів та комендантів за Центральної Ради (1917–1918 рр.) / П. Гай-Нижник // Наукові записки. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. CIV (104). – С. 244–256. – С. 245. – (Серія «Педагогічні та історичні науки»).

[2] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). − Ф. 2857. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 20.

[3] ЦДАВОВУ. − Ф. 2857. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 226.

[4] Там само.

[5] Там само. – Арк. 227.

[6] Там само. – Арк. 228–229.

[7] *Гай-Нижник П. П.* Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. − К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. − Вип. XXIV. − С. 229–270. − С. 239.

[8] *Лебедєва І. М.* Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. − квітень 1918 р.) : автореф. дис. … канд. істор. наук : спец. 07.00.01 / І. М. Лебедєва ; Запоріз. держ. ун-т. − Запоріжжя, 2003. – 19 с. − С. 12.

[9] Центральна Рада дня 25 листопада 1917 року ухвалила закон // Вістник Генерального Секретаріату України. – 1917. – 1 грудня. − № 3. – С. 1.

[10] Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). − Ф. 922. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 1.

[11] Там само. − Спр. 225. – Арк.16.

[12] ЦДАВОВУ. – Ф. 2857. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 4.

[13] Про восьмигодинний робочий день : Закон, прийнятий і ухвалений Українською Центральною Радою 25 січня 1918 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrhist.at.ua/publ/42-1-0-322

[14] ЦДАВОВУ. – Ф. 2857. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 49.

[15] Там само. – Спр. 21. – Арк. 47.

[16] Там само. – Арк. 1.

[17] ЦДАВОВУ. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 28.

[18] С. Д. Реорганізація догляду за виконанням фабричного законодавства // Робітнича газета (центральний орган УСДРП). – 1917. – № 143 (26 вересня). – С. 2.

[19] ЦДАВОВУ. – Ф. 2857. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 7.

Резюме

Терела Г. В. **Система органів нагляду за додержанням робітничого законодавства за доби Української Центральної Ради.**

У статті досліджуються особливості організаційно-правового забезпечення діяльності системи органів нагляду за додержанням робітничого законодавства за часів Української Центральної Ради упродовж автономістського, федералістського та самостійницького етапів становлення її державності. Визначається, що в цей період продовжували функціонувати наглядові органи, створені за законодавством Російської імперії та Тимчасового уряду. Аналізуються розроблені урядовцями Централь-

ної Ради законопроекти про головну, районні ради праці та про інспекції праці, які мали за мету реформувати існуючу систему наглядових органів на нових організаційно-правових засадах паритетного представництва працівників і підприємців, виборності, фаховості та спеціалізації.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Генеральний секретаріат праці, Міністерство праці, фабрична інспекція, місцевий комісар праці, інспекція праці, рада праці.

Резюме

Терела Г. В. **Система органов надзора за соблюдением рабочего законодательства в эпоху Украинской Центральной Рады.**

В статье исследуются особенности организационно-правового обеспечения деятельности системы органов надзора за соблюдением рабочего законодательства во времена Украинской Центральной Рады в течение автономистского, федералистского и самостоятельного этапов становления ее государственности. Определяется, что в этот период продолжали работать надзорные органы, созданные по законодательству Российской империи и Временного правительства. Анализируются разработанные правительством Центральной Рады законопроекты о главном, районных советах труда и об инспекции труда, имеющими целью реформировать существующую систему надзорных органов на новых организационно-правовых основах паритетного представительства работников и предпринимателей, выборности, профессионализма и специализации.

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Генеральный секретариат труда, Министерство труда, фабричная инспекция, местный комиссар труда, инспекция труда, совет труда.

Summary

Terela G. **The system of supervision organs for workers' legislation keeping at the times of Ukrainian Central Council.**

The article researches the peculiarities of organizational and legislative securing the activities of the system of supervision organs for workers' legislation keeping at the times of Ukrainian Central Council during autonomist, federalist and independent stages of its statehood formation. It is pointed out that supervision organs, created according to the legislation of Russian Empire and Caretaker Government continued to conduct their activities. There were analyzed draft laws written by Central Council about Labor Central and District Councils and labor inspections with the purpose to reform the existing system of supervision organs for the new organizational and legal foundations of parity presentation for workers and entrepreneurs, election, professionalism and specialization.

Key words: Ukrainian Central Council, Labor General Secretariat, Ministry of labor, factory inspection, Local Commissar of Labor, labor inspection, Labor Council.

УДК 340.113

М. Д. ХОДАКІВСЬКИЙ

Михайло Дмитрович Ходаківський, *кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*

ЮРИДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В ІСТОРИКО-ПРАВОВОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Одним із головних завдань юридичної науки є теоретичне відображення правової дійсності. Це завдання розв'язується шляхом напрацювання та систематизації об'єктивних знань про правові явища і процеси. Однак об'єктивності правового знання неможливо досягти без урахування кількох важливих аспектів. По-перше, об'єктом юридичної науки є правова система, яка не є сталою, знаходиться у постійному розвитку та взаємодіє з іншими пов'язаними з нею системами – економічною, політичною, соціальною. По-друге, практичний вияв права, здійснювана юридична практика може проявлятися як правотворчість, правозастосування, інтерпретація тощо. По-третє, засіб вивчення права, механізм правового мислення, як зазначає Леві, припускає різницю точок зору і неоднозначність вираження[1].

Всі ці труднощі правознавчого дослідження для історика держави і права помножуються на те, що він має справу з умовною правовою реальністю, яку слід реконструювати виходячи з наявних джерел. При цьому сучасні уявлення про ієрархію різних джерел права, методи й логіка міркувань, які використовуються при виробленні норм права та для розвитку права в цілому, досить різноманітні і не завжди відповідають сучасному досвіду.

На думку В. М. Карташова[2], все, що спадкується в правовій системі суспільства, поділяється на три великі частини: досягнення правової культури, які мають велике значення і можуть без будь-якої істотної переробки використовуватися в сучасних умовах; правовий досвід минулого, який тією чи іншою мірою відповідає потребам сучасності, але вимагає ґрунтовного перегляду й пристосування до соціально-економічних, політичних та інших обставин, які змінилися; залишки старих правових інститутів (явищ, форм) не придатні для використання в практичній діяльності, що мають тільки певне теоретичне значення і привертають увагу лише в науково-пізнавальному плані.

© М. Д. Ходаківський, 2015